

המרקוליס, מרקוריוס, והדולמן

הקדמה

ה'מרקוליס' הינו עבודה זרה שנעבדה בתקופת המשנה והתלמוד, היא מוזכרת עשרות פעמים בספרות חז"ל, מה שמראה שהשימוש בה היה נפוץ יחסית.

המקובל הוא לזהותה עם האל הרומי מרקורי, במאמרנו נסקור את הקשיים שבאפשרות זו, מנגד נעמוד על אפשרות נוספת, ומכיוון שגם בה יש מספר קשיים ננסה להתמודד איתם.

□

המרקוליס – מהו?

ראשית נסקור את המידע שיש בידינו מספרות חז"ל לגבי המרקוליס.

א. א. א. א. א. שמו

שמה של עבודה זרה זו היה בית קוליס או מרקוליס, חז"ל מייחסים גם את ה'מרגמה' המוזכרת במשלי (כו,ח) "כְצָרוֹר אֶבֶן בְּמַרְגְּמָה כִּן נוֹתֵן לְכֶסֶל כְּבוֹד" למרקוליס.

הילכת [המנהג של] מרקוליס כך היא ב' אבנים זו על גבי זו והשלישית מלמעלה[1]

ואלו הן אבני בית קוליס אחת מכאן ואחת מכאן ואחת על גביהן[2]

"כצורר אבן במרגמה" כשם שזורק אבן למרקוליס הרי זה עובד עבודה זרה כך כל המכבד את הרשע הרי הוא כאילו עובד עבודה זרה:[3]

ב. צורתו

מראהו של מרכז המרקוליס שני אבנים ועליהם אבן שלישית, המבנה מספיק מסיבי כדי שיעלה עליו אדם להשתחוות עליו, וגודלה של האבן העליונה הינה לפחות כדי שכיבת אדם, , סביב המרקוליס היה שטח המיועד למרקוליס ולעיתים היתה גדר.

הילכת [המנהג של] מרקוליס כך היא ב' אבנים זו על גבי זו והשלישית מלמעלה.[4]

מרקוליס ... מעות וכלים שעל גבי אבן העליונה הרי אילו אסורין: [5]

א"ר יוסי כל עצמו אינו קרוי מרקוליס אלא בהשתחויה ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה[6]

כמה הן רגלי מרקוליס (השטח השייך לו) רבי בא בשם רבנן דתמן [חכמים ששם, בבבלי] נ' אמה [7]

והיכי דמי? דאיכא גובהה ביני וביני, ומרקוליס כהאי גוונא, מי הוי? והא תניא, [ואיך מדובר? שיש גדר מסביב למרקוליס. ומרקוליס בצורה כזו, עם גדר, האם יש? והרי שנינו] אלו הן אבני בית קוליס: אחת מכאן ואחת מכאן ואחת על גביהן! אמר רבא: כי תניא ההיא. [מה ששנינו כך] - בעיקר מרקוליס (כלומר מרכז המרקוליס הוא אבן על גבי שני אבנים אבל ישנה גם גדר סביבו) [8]

ג. אופן עבודתו

זריקת אבנים או עפר גם כדי להגדיל בכך את האליל וגם כקרבן לאליל.

היו גם שנהגו לשים על גביו חפצים ואוכלים שונים כמנחה.

יש מי שסובר שנהגו כחלק מהפולחן להקים מבני אבן קטנים בדמותו בשטח הסמוך לו.

כמו כן יש הסוברים שהיו משתחיים על גביו.

הזורק אבן למרקוליס זו היא עבודתו [9]

כל אחת ואחת (אבן ואבן שנזרקת) נעשית עבודת כוכבים ותקרובת לחברתה. ... רב אשי אמר: כל אחת ואחת נעשית תקרובת לעצמה ותקרובת לחברתה. [10]

רב מנשה הוה קאזיל לבי תורתא, אמרו לו: עבודה זרה היא דקאי הכא. שקל פיסא [11] שדא ביה, [רב מנשה היה הולך לבי תורתא, אמרו לו: עבודה זרה היא שעומדת כאן, לקח חתיכת אדמה והשליך עליה, לבזותה] אמרו לו: מרקוליס היא. אמר להו [להם]: הזורק אבן למרקוליס תנן [שנינו, כלומר שמתכוין בכך לעובדה]. אתא שאל בי מדרשא, [בא שאל בבית המדרש] אמרו לו: הזורק אבן

ב

מרקוליס תנן [שנינו], אף על גב דמיכוין למירגמיה [למרות שמתכוון לרוגמה, לבזותה]. אמר להו: איזיל אישקלה. [אמר להם: אלך ואקח אותה, את חתיכת האדמה] אמרו לו: אחד הנוטלה ואחד הנותנה חייב, כל חדא וחדא רווחא לחבירתה שביק [כל אחת ואחת מקום לחברתה משאירה]. [12]

מצא בראשו (של מרקוליס) מעות כסות או כלים הרי אלו מותרין פרכילי [אשכולות] ענבים ועטרות של שבלים ויינות ושמנים וסלתות וכל דבר שכיוצא בו קרב על גבי המזבח אסור: [13]

מרקוליס וכל מה שעליו אסור מצא עליו יינות שמנים וסלתות וכל דבר שכיוצא בו קרב לגבי מזבח אסור מעות וכלים מותרין אחרים אומרים אף מעות וכלים שעל גבי אבן העליונה הרי אילו אסורין: [14]

רבי ישמעאל סבר: עושין מרקוליס קטן בצד מרקוליס גדול... רבנן סברי [סברו]: אין עושין מרקוליס קטן בצד מרקוליס גדול [15]

א"ר יוסי כל עצמו אינו קרוי מרקוליס אלא בהשתחויה - ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה [16]

ד. מיקומו

לא היו מקפידים על עשיית מקדשים לכבודו אלא עבדוהו בעיקר בשטחים פתוחים, ישנם מרקוליס שנמצאים על הדרך וישנם בשדות בסמוך לדרך. [17]

ופסל ומצבה לא תקימו, אילו המרקוליס שעל גבי הדרכים. [18]

ר' שמעון ברבי הוה ליה מרקוליס גו חקלא [היה לו מרקוליס בתוך שדהו]...[19]

ה. תפוצה בעולם

היה כנראה נפוץ יותר בבבל, במקומות ספציפיים ידוע לנו שהיה בבי תורתא ובבי ינאי מלכא.

אין מקורות בחז"ל המבארים איזו אומה עבדה אותו.

הרואה בבל הרשעה צריך לברך חמש ברכות ... ראה מרקוליס אומר: ברוך שנתן ארך אפים לעוברי רצונו.
[20]

הרואה בבל צריך לברך חמש ברכות ראה פרת אומר ברוך עושה בראשית ראה מרקוליס אומר ברוך ארך אפים [21]

כמה הן רגלי מרקוליס רבי בא בשם רבנן דתמן [חכמים ששם, בבבל] נ' אמה [22]

רב מנשה הוה קאזיל לבי תורתא, אמרו לו: עבודה זרה היא דקאי הכא. [רב מנשה היה הולך לבי תורתא,
אמרו לו: עבודה זרה היא שעומדת כאן]... אמרו לו: מרקוליס היא. [23]

בי ינאי מלכא חרוב, אתו עובדי כוכבים אוקימו ביה מרקוליס [בית ינאי המלך נחרב באו עובדי ע"ז העמידו בו
מרקוליס] [24]

1. זמן הקמת המרקוליס והשימוש בו

עקרונית לא ידוע לנו מיהם מקימי המרקוליס, במקרה אחד ידוע על זמן ההקמה – אחר שנחרב ביתו של ינאי המלך.

לדברי חז"ל תקופה ארוכה מאוד היה המרקוליס בשימוש, הוא מוזכר כבר בספר משלי, ורב אשי שהוא מאחורני האמוראים ראה עדיין מרקוליס בפעילות.

בי ינאי מלכא חרוב, אתו עובדי כוכבים אוקימו ביה מרקוליס [בית ינאי המלך נחרב באו עובדי ע"ז העמידו בו מרקוליס][25]

בזורק אבן למרקוליס מהו אומר "כצורר אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד" (משלי כו, ח) כשם שזורק אבן למרקוליס מכבדו ואין יודע כבוד כך כל המכבד את הרשע מכבדו ואין יודע כבוד: [26]

דרש רב המנונא: הרואה בבל הרשעה צריך לברך חמש ברכות ... ראה מרקוליס אומר: ברוך שנתן ארץ אפים לעוברי רצונו... אמר רב אשי: אנא הא דרב המנונא לא שמיע לי, אלא מדעתאי בריכתינהו לכולהו. [אמר רב אשי: אני את דברי רב המנונא לא שמעתי, אלא מדעתי ברכתי את כולם.][27]

לאחר שאנו יודעים פחות או יותר את כל המידע שישנו בדברי חז"ל על המרקוליס, נעבור לזיהויו.

נסיון לזוהות את המרקוליס כאליל הרומי מרקורי

ישנם הטוענים שאת המרקוליס יש לזהות עם האליל הרומי מרקורי.

מקור טענה זו בר' בנימין מוספאיה בעל 'מוסף הערוך'. [28]

לצורך ההשוואה נסקור את הידוע לנו על אליל זה ממקורות אחרים.

מרקוריוס (לטינית: Mercurius), היה אחד מהאלים המרכזיים במיתולוגיה הרומית. במקור, הוא היה האל הממונה על המסחר ועל הסוחרים, כפי שגם משתמע משמו, הנגזר מהמילה הלטינית merx ("סחורה") או -הרמס של המאפיינים סממניו עם באמנות והוצג האלים כשליח גם בנוסף תואר הוא. ("סוחר" mercator) הכובע והסנדלים המכונפים והמטה המכונף סביבו כרוכים שני נחשים.

מרקוריוס תואר כעלם צעיר, החובש לראשו כובע מכונף ורחב שוליים, לגופו עוטה גלימת נוסעים, ובידיו מחזיק צרור כסף ומטה שליחים.

בשנת 495 לפנה"ס, הוקם לכבודו של מרקוריוס מקדש בסירקוס מקסימוס, בין גבעת אוונטין לגבעת הפאלאטין ברומא. היה זה מקום מתאים לפולחן אל המסחר והזריזות, שכן במקום שכן מרכז מסחרי חשוב ומסלול מירוצים. מיקומו בין המעוז הפלבאי באוונטין ובין המרכז הפטריקי בפאלאטין הדגיש גם את תפקידו של מרקוריוס כמתווך.

חגו החשוב ביותר של מרקוריוס, המרקורליה, נחוג כל שנה ב-15 במאי. באותו יום סוחרים נהגו להתיז על ראשיהם מים מהבאר המקודשת לו ליד פורטה קאפנה.

מרקורי היה אל פופולרי ביותר בקרב העמים שנכבשו על ידי האימפריה הרומית.

השוואה למאפייני ה'מרקוליס' המוזכר בדברי חז"ל

נבחן את התאמת האליל מרקוריוס למאפייני המרקוליס:

א. שמו – מבחינת השם יש דמיון בין מרקוריוס למרקוליס, בפרט שהחג של מרקוריוס נקרא 'המרקורליה' אם כי כמו שראינו השם המקורי של המרקוליס, שם המצוי במקורות קדומים, הוא אבני בית קוליס, ואם כך שמו היה קוליס.

נראה שתוספת 'מר' הוא תרגום ארמי של המילה 'אדון' כיחס כבוד של המאמינים לע"ז ז, אם כנים דברינו אין השמות דומים.

אם כי סיומת השם ב"יס" מעידה על מקור יווני או רומאי – (לדוגמא: ריס, אסטניס, פייס וכדו') למרות ששמות ממקורות אלו מסתיימים בד"כ ב"וס" ולא ב"יס" (אדריינוס, טיטוס, אלכסנדרוס וכדו') אבל אפשר שבמקור היה נקרא "מרקולוס" והיה שיבוש קל בהטיה.

ב. צורתו – אין שום קשר למרקוליס, המרקוליס הוא שתי אבנים שעל גביהם אבן שלישית גדולה ורחבה ומרקוריוס הוא פסל רגיל.

ג. צורת עבודתו – אין כל אזכור לכך שנעבד על ידי זריקת אבנים, אלא על ידי חגיגות במים, בנוסף, הסבירות שישליכו אבנים על גבי פסל בעל חיטובים איננה סבירה, הן מבחינה פרקטית - שהדבר יגרום נזק לפיסול המושקע, והן מבחינת הביזוי שבכך לדמותו של האליל.

ד. מיקומו – אין מקור לכך שאת פסלו של מרקוריוס היו שמים על הדרכים או בשדות יותר מכל אליל אחר.

ה. תפוצה בעולם – העובדה שאחר החרבת ביתו של ינאי מלכא הקימו מרקוליס – בין אם עשו זאת כאבל ובין אם עשו זאת כשמחה – מעידה שאין קשר בין המרקוליס ל"אל המסחר".

לסיכום : מלבד דמיון כללי בשם לא נמצאו מאפיינים דומים בין המרקוליס לאליל מרקוריוס.

תשובות המצדדים בזיהוי המרקוליס כמרקוריוס

ר' בנימין מוספיא, שהיה הראשון שהציע זיהוי זה, נדחק כדי ליישב את הקושיות שהעלנו בדבר צורת המרקוליס "בלשון רומי מרקוריס שם אליל ממונה על עוברי דרכים והיו מקימים פסל זה בפרשת דרכים ... וגם היו מקימים אבן אחת על שתי אחרות בפרקי הדרך והאורחים בעוברים לכבוד האליל משליכים שם אבן."

כלומר שהאבנים המדוברות היו ליד האליל ועליהם היו משליכים את האבנים לכבוד האליל.

הדברים קשים למדי מכמה טעמים:

א. לטענתו האבנים אינם העבודה זרה בעצמה אלא רק מקום שעליו משליכים את האבנים לכבודו.

אבל הגמרא אומרת[29] "כל אחת ואחת (אבן ואבן שנזרקת) נעשית עבודת כוכבים ותקרובת לחברתה. ... רב אשי אמר: כל אחת ואחת נעשית תקרובת לעצמה ותקרובת לחברתה" כלומר שהאבנים המושלכות נהפכות להיות אחר השלכתם כחלק מהאליל ואם כך אי אפשר לומר שהם רק לכבודו והושלכו במרחק ממנו.

ועוד, שלשיטתו ישנו פסל הנקרא מרקוליס – מרקוריוס ולידו האבנים, ואילו התוספתא[30] קוראת לאבנים עצמם מרקוליס "אבנים שנשרו מן המרקוליס". גם הגמרא[31] אומרת שעיקר מרקוליס הוא האבנים ובקושי הסכימה לקבל את העובדה שיש גם גדר מסביב לאבנים אלו. "והיכי דמי? דאיכא גובהה ביני וביני, ומרקוליס כהאי גוונא, מי הוי? והא תניא, [ואיך מדובר? שיש גדר מסביב למרקוליס. ומרקוליס בצורה כזו, עם

גדר, האם יש? והרי שנינו] אלו הן אבני בית קוליס: אחת מכאן ואחת מכאן ואחת על גביהן! אמר רבא: כי תניא ההיא.[מה ששנינו כך] - בעיקר מרקוליס.

ב. לשיטתו למה "מרקוליס שנעקר ממקומו מותר בהנאה"[32]? הרי הוא פסל לכל דבר!?

ג. למה לא עבדוהו במנחות וקורבנות כשאר האלילים?

ד. היכן הרמזים הארכיאולוגים לפסלים כאלו ולאבנים גדולות כאלו בצידם? הרי בספרות חז"ל אליל זה מוזכר עשרות פעמים מה שמראה שהיה נפוץ!?

הדברים הינם תיאוריה שהביסוס היחיד לה הוא הדמיון המפוקפק בין השמות מרקוליס ומרקוריוס.

אם כן נראה שעלינו לחפש אפשרות אחרת לזיהוי המרקוליס.

□

הכרות עם הדולמנים

הדולמן הינו מבנה שבנוי מאבנים גדולות, שמקורו לרוב בתקופת האבן החדשה, הווה אומר הרבה לפני הגעת בני ישראל לארץ ישראל.

הדולמנים עשויים ממספר אבנים גדולות הערוכות כעין שער - שתי אבנים מאונכות שעליהן אבן ראשה מאוזנת.

פירוש השם דולמן הוא "שולחן אבן" ("דול" = שולחן, "מן" = אבן בשפה הברטונית העתיקה) וקרא כך בגלל דמיון המבנה לשולחן.

בעולם מצויים אלפי דולמנים, ובמיוחד בארצות צפון אירופה כגרמניה, הולנד ואירלנד. בקוריאה קיימים דולמנים יפים ומרשימים אשר נבנו במהלך האלף הראשון לפנה"ס. כ-40% מכלל הדולמנים בעולם נמצאים בקוריאה. בארץ ישראל מספר רב של דולמנים, ובמיוחד מצויים מאות דולמנים ברמת הגולן. שדה שבו כ-700 דולמנים נמצא ליד העיר העתיקה גמלא ודולמנים רבים מצויים ליד קיבוץ שמיר. אחד הדולמנים המוכרים ביותר בישראל הוא זה שנמצא במרכז גלגל רפאים שברמת הגולן.

מעניינת העובדה שרבים ממבני הדולמנים בגולן נתגלו מכוסים בגלי אבנים.

יש לציין שישנם דולמנים שנמצאו בהם שרידים המעידים על שימוש משני בתקופה הרומית. [33]

בערבית נקראו ערימות האבנים שעל גבי הדולמנים בשם 'רג'ום' ושמהם הועתק לעברית בשם 'רוגם'- 'רוגמים'.

השוואה בין הדולמן למרקוליס

נבחן את התאמת הדולמן למאפייני המרקוליס:

א. שמו – דולמן – הוא שם חדש, איננו יודעים מה היה השם המקורי, אם כי השם הערבי - רוג'ום - מזכיר את המילה התנ"כית מרגמה שחז"ל פירשו שהוא המרקוליס [34].

ב. צורתו – צורת הדולמן בארץ תואמת בדיוק את המתואר בחז"ל - אבן מכאן ואבן מכאן ואבן על

גביהם, המבנה מבוסס מספיק והאבן העליונה גדולה כך שניתן להשתחוות עליה.

לחלק מן הדולמנים יש גדר מקיפה כתיאור חז"ל.

ג. צורת עבודתו – רבים מהדולמנים בארץ מכוסים בגל'י אבנים ומקצתם בעפר, דבר המתיישב יפה עם עבודת המרקוליס להשליך עליו אבנים או עפר.

המבנה הגס והמגושם בהחלט מתאים להשלכת אבנים עליו כעבודה יותר מכל אליל אחר המוכר לנו.

ד. מיקומו – הדולמנים בחלקם נמצאים בשדות וחלקם סמוך לדרכים רומיות.

אם כן נראה שהגענו אל המרקוליס.

אם כי ישנם מספר עובדות שלא מתיישבות על זיהוי זה:

- הדולמנים מתוארכים על ידי החוקרים כמוקדמים בהרבה לתקופת המשנה והתלמוד.
- על פי המחקר הארכיאולוגי הדולמנים שימשו בדרך כלל לקבורה.
- חלק מהדולמנים מכוסים באבנים חלק בעפר וחלק כלל לא מכוסים, אם זו עבודה זרה מדוע לא עבדו את כולם?

נראה לענות בצורה פשוטה על הכל כאחד- הדולמנים הם אכן מבני קבורה מתקופה קדומה מאוד, עובדי האלילים בתקופת המשנה, ואפשר שאף לפני כן, בראותם את המבנים העצומים הרגישו שיש כאן דבר מה מאגי ובעקבות כך דולמנים הנמצאים במקומות נגישים – ליד ישובים או דרכים ראשיות - החלו אט אט להיפך לאתרי פולחן, ובמשך הזמן פעמים שעובדי ע"ז גם יזמו הקמת מרקוליס בעצמם.

אם אמנם מדובר במרקוליס ייתכנו סיבות נוספות לכך שחלקם מכוסים באדמה וחלקם מגולים-

סיבה אפשרית לכיסוי באדמה – אולי יהודי שלא היה מעונין שבשדהו יחלו לעבוד ע"ז דאג להסתרת הדולמן באדמה.

סיבה אפשרית לדולמן מגולה – בגמרא מצאנו שאומות שלא האמינו במרקוליס השתמשו באבניו לצורך סלילת דרכים, "בי ינאי מלכא חרוב, אתו עובדי כוכבים אוקימו ביה מרקוליס, אתו עובדי כוכבים אחריני דלא פלחי למרקוליס שקלינהו וחיפו בהן דרכים וסטרטאות" [בית ינאי המלך נחרב באו עובדי ע"ז העמידו בו מרקוליס, באו עובדי ע"ז אחרים שלא עובדים למרקוליס לקחום וחיפו בהם דרכים וסטרטאות][35]

לסיכום: הזיהוי של המרקוליס עם האליל הרומי מרקוריוס אין לו סימוכין, ויש בו מצד שני קשיים רבים ולענ"ד מכריעים, ישנה סבירות גבוהה כי הדולמנים שימשו גם כמרקוליס, אם כי קשה לומר שזיהוי זה ודאי עד לבירורו באופן מקצועי יותר בשטח ובספרות העמים.

---

[1] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א

[2] בבלי בבא מציעא כה ע"ב

[3] תוספתא מסכת עבודה זרה פ"ו ה"טז

[4] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א

[5] תוספתא עבודה זרה פ"ו ה"ג

[6] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א, יש להזכיר שהשתחוויה בלשון חכמים פרושה שכיבה מלוא הגוף – בלשון
חז"ל "פישוט ידיים ורגליים" (בבלי ברכות לד ע"א)

[7] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א

[8] בבלי עבודה זרה נ ע"א

[9] משנה סנהדרין פ"ז מ"ו

[10] בבלי עבודה זרה נא ע"א

[11] רש"י: פיסא. בלשט"א בלע"ז. לעזי רש"י: גוש אדמה. וראה רש"י שבת פא ע"א המת"חס לגמרתנו "אבל לא הפאייס - כמו שקל פיסא - רגב שקורין גלישט"א, דהואיל ומיפרכה (ונפרך) לא חזי לקינוח ואסורה לטלטל."

[12] בבלי סנהדרין סד ע"א

[13] משנה עבודה זרה פ"ד מ"ב

[14] תוספתא עבודה זרה פ"ו ה"ג

[15] בבלי עבודה זרה נ ע"א

[16] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א

[17] הביטוי התלמודי "בית - קוליס" אינו מעיד בהכרח על קיומו של מבנה, פעמים שהסמיכות בית- ... בלשון חז"ל מצינת שטח או מקום המיועד לדבר מה – כגון בית המטבחים, בית רובע, בית השלחין, בית השריפה, בית יעזק (בית הקברות?), (בית הטבילה?), בית יד, בית אחיזה, בית נקובתו, בית השחיטה ועוד הרבה.

[18] ספרא בהר פרשה ו

[19] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א, בהמשך הסיפור רואים שהיה זה סמוך לדרך ציבורית.

[20] בבלי ברכות נז ע"ב

[21] ירושלמי ברכות פ"ט ה"א

[22] ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א

[23] בבלי סנהדרין סד ע"א

[24] בבלי עבודה זרה נ ע"א

[25] שם

[26] תוספתא עבודה זרה פ"ו ה"טו

[27] בבלי ברכות נז ע"ב

[28] מומחה ללשון, ממגורשי ספרד.

[29] בבלי עבודה זרה נא ע"א

[30] תוספתא עבודה זרה פ"ו ה"ד

[31] בבלי עבודה זרה נ ע"א

[32] תוספתא עבודה זרה פ"ו הי"ד

[33] חדשות ארכיאולוגיות גיליון 122

[34] אם כי רוג'ום הוא כינוי לכל תל אבנים.

[35] בבלי עבודה זרה נ עמוד א